

Iluminowane rękopisy prawnicze. Recenzja katalogu wystawy *Illuminating the Law, Legal Manuscripts in Cambridge Collections*

L'Engle, Susan; Gibbs, Robert, *Illuminating the Law: Medieval Legal Manuscripts from Cambridge Collections, Exhibition. Cambridge. Fitzwilliam Museum. 2001-11, 03*, Miller London, 2001, 272 p.: ill. ISBN/ISSN: 1-872501-53-2 Cambridge, Fitzwilliam Museum, 3 November–16 December 2001. Wystawa opublikowana w sieci Internet pod adresem: <http://www.fitzmuseum.cam.ac.uk/msspb/exhibit/law/index.htm>

W roku 1975 Anthony Melnikas, publikując pierwszy z trzech tomów monumentalnego *The Corpus of the Miniatures in the Manuscripts of Decretum Gratiani*, stwierdził, iż historycy sztuki zajmujący się iluminacjami średniowiecznych rękopisów ciągle jeszcze nie podejmują szerszych studiów nad manuskryptami prawniczymi. Powodem takiego stanu rzeczy była między innymi nieznajomość szczegółowych zagadnień związanych z prawem średniowiecznym, koniecznych do wyjaśnienia ikonografii miniatur to prawo ilustrujących¹. Susan L'Engle, rozpoczynając wstęp do omawianego tutaj katalogu: *Illuminating the Law: Medieval Legal Manuscripts from Cambridge Collections*, zwraca uwagę, iż mimo powstania pewnej liczby opracowań – zwłaszcza na temat *Dekretu Gracjana* – owa nieznajomość iluminacji średniowiecznych rękopisów prawniczych ciągle jeszcze pokutuje wśród historyków sztuki². Publikacja, będąca przede wszystkim katalogiem wystawy zorganizowanej przez Fitzwilliam Museum w Cambridge od 3 października do 16 grudnia 2001 r., stawia sobie za cel nie tylko szersze i systematyczne zaprezentowanie wystawianych manuskryptów. Pomyślana jest również jako rodzaj wstępu czy też krótkiego podręcznika, prezentującego najważniejsze aspekty związane z dekoracją średniowiecznych ksiąg prawniczych.

Praca pod redakcją Susan L'Engle i Roberta Gibbsa podzielona jest na dwie części: pierwsza zawiera pięć rozdziałów, omawiających problematykę prawniczych ksiąg rękopiśmiennych, druga jest katalogiem wystawy.

¹ A. Melnikas, *The Corpus Of the Miniatures in the Manuscripts of Decretum Gratiani*, vol. I, Roma 1975, s. XXIII.

² L'Engle, Susan; Gibbs, Robert, *Illuminating the Law: Medieval Legal Manuscripts from Cambridge Collections, Exhibition. Cambridge. Fitzwilliam Museum. 2001-11, 03*, London 2001, s. 10.

Rozdziały I i II: *The Texts*, autorstwa Susan L'Engle, i *The Growth of Canon and Civil Law Studies, 1070-1535*, napisany przez Petera Clarke'a, są krótkim wprowadzeniem w historię prawa w średniowieczu. Autorzy omawiają dwa najbardziej fundamentalne dzieła średniowiecznej myśli prawnej: *Corpus iuris civilis*, zwany Kodeksem Justyniana, oraz *Corpus iuris canonici*, na który składało się cały szereg dzieł z najsłynniejszym *Dekretem Gracjana* na czele. Wprowadzają w historię powstania tych zbiorów. Podają również najważniejsze informacje o ich autorach. W średniowieczu prawo opierało się na autorytetach. Dla prawa rzymskiego – cywilnego był to cesarz Justynian oraz boloński prawnik Irnerius; dla prawa kanonicznego – autor najważniejszego zbioru – Gracjan, mnich, również z Bolonii, oraz późniejsi papieże. Autorzy referują również historię dalszych studiów nad prawem, uprawianych w średniowieczu na uniwersytetach, szczególnie w Bolonii, a także w Paryżu czy w mniejszych ośrodkach, takich jak Oxford, Tuluza czy Avignon. Dla studentów i badaczy historii prawa daty powstania poszczególnych części korpusów praw i komentarzy do nich, ich podziały czy sposoby nauczania prawa są wiedzą oczywistą, dla historyków sztuki nie zawsze. Tymczasem znajomość tych zagadnień jest dla badaczy miniatur w rękopisach prawniczych bardzo istotna, ponieważ w miejscach intensywnych studiów uniwersyteckich nad prawem, a więc w miastach uniwersyteckich, pojawiły się w XIII w. ośrodki produkcji książkowej. Były to warsztaty prowadzone przez świeckich rzemieślników, zwane *ateliers*, które odpowiadając na potrzeby rynku, rozpoczęły wytwarzanie manuskryptów, często bardzo bogato zdobionych. Wiele z tych warsztatów specjalizowało się w produkcji rękopisów prawniczych, wpływając na wypracowanie charakterystycznych wzorów formalnych i ikonograficznych. Znajomość historii prawa, a zwłaszcza relacji łączących myśl prawną z bieżącymi wydarzeniami politycznymi, procesami społecznymi i gospodarczymi ma również kapitalne znaczenie w badaniach nad ikonografią i ikonologią rękopisów prawniczych³. Pozwala ona na nowo spojrzeć na wiele źródeł ikonograficznych, obrazujących sytuacje charakterystyczne dla społeczeństwa średniowiecznego i przez to lepiej zrozumieć nie tylko znaczenie konkretnej miniatury, lecz i czasów, w których ona powstała.

Rozdział III dotyczy zagadnień związanych z wytwarzaniem i sprzedażą rękopisów prawniczych. Jak powiedziano wyżej, powstawały one głównie w ośrodkach miejskich, w których istniały uniwersytety. Warsztaty, które je wytwarzały, w przeciwieństwie do istniejących wcześniej skrytoriów klasztornych, miały charakter zakładów rzemieślniczych nastawionych w głównej mierze na zysk. Stąd też wynika różny charakter ich wyrobów. Obok luksusowych egzemplarzy dla bogatych profesorów i prawników (już w średniowieczu była to profesja dochodowa) wykonywali oni również egzemplarze skromne – a więc i tanie – dla uboższych studentów. W tym miejscu omówione zostały relacje między uniwersytetami a właścicielami warsztatów, w tym system pecji. Autorzy katalogu, kładąc nacisk na stronę wizualną, artystyczną prezentowanych dzieł, zarysowali najważniejsze problemy relacji artystycznych

³ A. A d a m c z u k, *Miniatury części pierwszej „Dekretu Gracjana” – „Pars prima”, jako odzwierciedlenie zmian w obrazowaniu stosunków regnum – sacerdotium. Studium ikonologiczne*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” (Lublin), 78(2002), s. 9-39.

między poszczególnymi centrami produkcji książkowej. Szczególnie ważna jest tu rola Paryża jako ośrodka przodującego w XIII i XIV w., jego wpływu na miniatorstwo włoskie i odwrotnie – wpływu mistrzów włoskich, szczególnie Niccolò da Bologna, na miniatorów francuskich. W kontekście dzieł prezentowanych na wystawie została szczególnie podkreślona rola artysty zwanego *Mistrzem Jonatana Alexandra*. W rozdziale tym autorka, Susan L'Engle, wskazując na kilka przykładów manuskryptów, zwraca uwagę na znaczenie badań proveniencyjnych. Pozwalają one na ustalenie kolejnych właścicieli rękopisu. W przypadku, gdy pierwszym posiadaczem był dostojnik kościelny, może to pomóc np. w ustaleniu miejsca jego studiów.

Każdy rodzaj manuskryptu średniowiecznego miał własny, charakterystyczny dla siebie układ. Nie inaczej było z rękopisami prawniczymi. W rozdziale IV Susan L'Engle omawia kompozycję (*layout*) i dekoracje typowych manuskryptów tego typu. Elementy te wynikają z charakteru tekstu i mają uczynić go bardziej przystępnym dla czytelnika. Odnoszą się one zarówno do projektu pojedynczej karty mającej pomieścić tekst i głosę marginalną, jak i do całego dzieła, z jego charakterystycznymi podziałami na mniejsze części. Wykonanie rękopisu prawniczego nastęrczało pod tym względem wiele trudności. Już choćby zgranie glosy z odpowiednim fragmentem komentowanego tekstu wymagało przemyślanego projektu: uwzględniającego różne moduły pisma i inne elementy, jak i dyscypliny skryby, który nie mógł sobie pozwolić na zbytnią dowolność. Każda z ksiąg prawnych – czy to kodeks Justyniana, czy któreś z dzieł kanonistycznych – w głównej mierze opiera się na cytowaniu stosownych aktów prawnych. Aby zachować jasność i przejrzystość samego tekstu, stosowano charakterystyczny system artykulacji, wyróżniający graficznie, poprzez różnorakie inicjały barwne i filigranowe, rubryki, znaki paragrafu i skróty, odpowiednie partie tekstu. Znajomość tego systemu jest dla badacza rękopisów prawnych konieczna dla zrozumienia ich charakteru.

Zrozumienie układu dekoracji i jej pomocniczej roli wobec tekstu prawniczego jest niezbędna również przy opracowywaniu ikonografii ilustrujących go miniatur. Już na początku rozdziału V, poruszającego ten problem, autorka – Susan L'Engle – stawia ważne pytanie: jak ilustrować tekst prawniczy, zawierający przecież w zdecydowanej większości przepisy i ustawy o zdecydowanie mało narracyjnym charakterze? Jednak średniowieczni miniatorzy, często korzystając z konsultacji prawników, znaleźli rozwiązanie tego problemu. Czerpiąc wzory ze scen sądów w Piśmie Świętym (np. scena sądu Salomona), jak też adaptując narracyjne fragmenty tekstów: kazusy prawa rzymskiego czy *Causae Dekretu Gracjana*, wypracowali od lat czterdziestych XIII w. wiele typowych przedstawień i programów ikonograficznych, służących ilustrowaniu dzieł prawniczych⁴. Jednym z najbardziej istotnych i charakterystycznych jest przedstawienie tronującego władcy bądź też dostojnika kościelnego w momencie stanowienia czy wykonywania prawa. Wizerunki te są wyrazem idei filozofii prawa, odzwierciedlają też rzeczywiste stosunki prawne panujące w momencie powstania miniatury. Jako takie są więc niezwykle pomocne w badaniach nad społeczeństwem średniowiecznym.

⁴ L'Engle, Gibbs, dz. cyt., s. 75.

Autorka omawia dość szczegółowo rozmaite aspekty ikonografii prawniczej, zarówno świeckiej, jak i kościelnej, zwracając uwagę również na istotne szczegóły, takie jak stroje czy gesty. Pewien niedosyt powoduje jedynie brak wyjaśnienia, czy to w części poświęconej znaczeniu dekoracji, czy w rozdziale o ikonografii, roli, jaką pełniły tzw. *drôlerie*. Brak ten jest tym bardziej widoczny, że w materiale ilustracyjnym książki i w opisie niektórych manuskryptów z wystawy wyobrażenia tego typu pojawiają się wielokrotnie. Co więcej, autorzy w bibliografii cytują dwie pozycje ważne dla badań nad znaczeniem marginaliów⁵. Trudno więc przypuszczać, by nie zdawali sobie sprawy z ich znaczenia: malarskiej, czasami prześmiewczej glosy do treści miniatur, próby odzwierciedlenia Uniwersum⁶ czy pomocniczego środka mne-motechnicznego⁷.

W dalszej części książki staje się katalogiem wystawy. Omawia w sposób bardzo profesjonalny 22 manuskrypty zgromadzone na wystawie. Prezentacja rękopisu zawiera: numer katalogowy, tytuł, miejsce przechowywania i sygnaturę, opis kodykologiczny, proveniencję, charakterystykę pisma, szczegółowe przedstawienie dekoracji oraz bibliografię. Katalog uzupełniają krótkie teksty przybliżające niektóre wybrane problemy, obejmujące kilka rękopisów. Dotyczą one twórczości *Mistrza Jonathana Alexandra*, kolekcji tekstów prawniczych proveniencji bolońskiej pochodzących z katedry w Durham oraz informacje na temat bolońskiego iluminatora Niccolò da Bologna.

Publikacja zawiera ponadto listę ilustracji, obszerną bibliografię dotyczącą szeroko pojętych studiów nad ikonografią prawa, słownik podstawowych terminów rękopiśmienniczych i prawniczych oraz indeks. Szczególnie istotny jest słownik. Rozróżnia on i wyjaśnia pojęcia często wśród badaczy niezwiązanych z historią prawa mylone, np. Dekret (Gracjana) i Dekretały (Grzegorza IX).

Katalog, jaki dla wystawy w Fitzwilliam Muzeum opracowali autorzy: Susan L'Engle i Robert Gibbs, jest niewątpliwie trwałym świadectwem tego wydarzenia. Jest on również, co autor niniejszej recenzji starał się podkreślić, czymś więcej. Katalog zbierający i profesjonalnie opisujący prezentowane rękopisy prawnicze może stać się punktem wyjścia do ciekawych spostrzeżeń wynikających z zestawienia dzieł o podobnej problematyce, pochodzących jednak z różnych miejsc w Europie i wyko-

⁵ L. M. C. R a n d a l l, *Images in the Margin of Gothic Manuscripts*, Berkeley-Los Angeles 1966; M. C a m i l l e, *Mirror in Parchment, The Lutrell Psalter and the Making of Medieval England*, London 1998.

⁶ Istotne są tutaj zwłaszcza badania E. Śnieżyńskiej-Stolot (*Tajemnica dekoracji Psalterza Floriańskiego, Z dziejów średniowiecznej koncepcji Uniwersum*, Warszawa 1992); Ea, *Ikonografia znaków zodiaku i gwiazdozbiorów w średniowieczu*, Kraków 1994; t e n ż e, *Wyobrażenia a natura w średniowieczu*, [w:] *Wyobrażenia średniowieczna*, red. T. Michałowska, Warszawa 1996, s. 295-306.

⁷ O znaczeniu sztuki pamięci w miniaturstwie średniowiecznym zob. też: S. L e w i s, *The English Gothic Illuminated Apocalypse, lectio divina, and the Art of Memory*, „Word and Image”, 7(1991), nr 1, s. 1-32; A. A d a m c z u k, *Przyroda realna – przyroda fantastyczna na marginesach średniowiecznych rękopisów (poł. XIII-poł. XIV) na przykładzie Dekretu Gracjana ze zbiorów BU KUL*, [w:] *Obraz i przyroda*, Lublin (w druku).

nanych w różnym czasie. Książka *Illuminating the Law* jest cenna także jako podręcznik i synteza dla tych wszystkich, którzy w jakikolwiek sposób zetknęli się z iluminowanymi manuskryptami *utriusque ius*.

Arkadiusz Adamczuk

Księga – dzieło sztuki, księga – dzieło kultury. Dwie wystawy średniowiecznych iluminowanych kodeksów rękopiśmiennych w Belgii

Księgi z okresu średniowiecza – pozostałości klasztornych, uniwersyteckich i prywatnych bibliotek tego czasu – są zabytkami szczególnie chronionymi. Wrażliwe na światło, wilgoć i inne niebezpieczeństwa, bardzo rzadko opuszczają magazyny biblioteczne, by zostać zaprezentowane szerszej publiczności. Tym większą więc gratką jest możliwość obejrzenia w tym samym czasie dwóch wystaw prezentujących średniowieczne kodeksy na terenie jednego kraju. Obie te ekspozycje, prezentując podobny materiał, choć każda pod nieco innym kątem, odzwierciedlają, jak wiele aspektów może mieć ów fenomen kulturowy, jakim jest iluminowany kodeks rękopiśmienny.

Wystawa *Meesterlijke middeleeuwen – Mistrzowie średniowieczni*, prezentowana w Muzeum Miejskim w Leuven, uniwersyteckim mieście niedaleko Brukseli, kładzie nacisk na iluminacje jako zagadnienie historii sztuki. Współorganizatorem tego wydarzenia jest Centrum Badań nad Miniaturstwem Flamandzkim, działające przy Katolickim Uniwersytecie w Leuven, kierowane przez prof. Huberta Cardona, jednego z komisarzy wystawy¹. Centrum to powstało w 1983 r. z inicjatywy nieżyjącego już prof. Maurice Smeyersa, wybitnego badacza iluminacji książkowych. Celem wystawy jest ukazanie rozwoju średniowiecznej sztuki miniatorskiej na terenie od obszarów Dolnego Renu do Morza Północnego, czyli – mówiąc ściślej – na terenie szeroko pojętych Niderlandów oraz południowo-zachodniej Francji i północno-wschodnich Niemiec. Dzięki takiemu określeniu geograficznego obszaru, z którego pochodzą prezentowane zabytki, możliwe było ukazanie zarówno rozwoju miniaturstwa flamandzkiego, jak i jego źródeł i powiązań artystycznych. Niewątpliwie inspiracją dla takiej koncepcji wystawy było, wydane już pośmiertnie, dzieło prof. Smeyersa, *Vlamse Miniatuur*². Przyznają to zresztą sami organizatorzy.

¹ Organizatorzy tej i innych wystaw w Muzeum Miejskim w Leuven zrzeszeni są w Artes. Leuven vzw. W jego skład wchodzi: Miasto Leuven, Province Vlaams-Brabant, Katolicki Uniwersytet w Leuven oraz wydawnictwo Davidsfonds.

² M. S m e y e r s, *Vlamse Miniatuur*, Leuven 1999.